

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

med nyt om Sønderjylland

- historie
- kultur
- erhverv
- kunst
- dagligliv
- byer
- personer
- egne
- bøger
- museer

i fortid og nutid

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

AABENRAA BOGTRYKKERI

Leif Mogensen & Søn

Vestermarksvej 21 · 6200 Aabenraa

Telefon 74 62 25 49 · Telefax 74 62 14 12

... tryksager af enhver art

IDRÆTSHØJSKOLEN I SØNDERBORG

Tilbyder højskoleophold med lederuddannelse i en selvvalgt idrætsgren.

Vælg mellem 17-, 23- eller 40 ugers ophold.

Desuden 1-ugers kurser i juli og august.

Ring efter vor brochure

Tlf. 7442-1848

Aabenraa Fotosats

FOTOSATS · DESK TOP · WEB-DESIGN · FARVEKOPIERING

Aabenraa Fotosats ApS · Nybro 6 · 6200 Aabenraa

Tlf. 74 62 42 44 · Fax 74 62 42 48 · E-mail: aafoto@post3.tele.dk

GRAM

– til dig, der tænker
lidt længere

Revisions- centret A/S

REGISTEREDE REVISORER FRR

Haderslevvej 6 ..... 74 62 49 49

Fax 74 62 49 50

6200 Aabenraa

JYDSKE VESTKYSTEN

AS Brødr. Müller

Gas Equipment

Vollerup, 6400 Sønderborg

For Borgere og
Borgerinder

RESTAURANT
KURSUSCENTER

Haderslevvej 7
6200 Aabenraa
Telefon 74 62 28 48
Telefax 74 63 12 48

FOLKEHJEM

SKIFTER BIL

VOLVO

OVE ARKIL A/S

CIVILINGENIØR

ENTREPRENØR

HADERSLEV

Spindegården

BOLIG - og

KIRKETEKSTILER

Design: Hanne Vedel

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 6
JUNI

1999

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

150 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)
Institut for

Sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Fredenshøj 28
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

Ørbyhage Formsand 131

På Ørbyhage på nordsiden af Haderslev fjords udmunding blev der indtil 1970 gravet sand til formstøbning af støbejern. Vagn Rasmussen fortæller her historien om det lille eventyr, der bl.a. handler om en snu bonde og hårdt arbejde.

Det ukendte Møgeltønder 137

Schackenborg og Slotsgade i Møgeltønder er kendt af de fleste i og uden for Sønderjylland. Der findes dog også en mindre kendt side af den lille slotsby, denne side handler om grus. Cand.mag. Henrik Møller har undersøgt historien bag byens mange grusgrave og cementstøberier.

Råstofindvinding i Sønderjylland.

Hvad er råstoffer? 145

Sand er ikke bare sand og der stilles store krav til nutidens råstoffer. Dette og planlægningen af råstofindvindingen i Sønderjylland, der bl.a. skal tilgodese miljøinteresser, kan man læse om i arkitekt Andreas Blinkenbergs artikel.

Tre daguerreotypier fra Schackenborg. 150

Takket være støtte fra H. P. Hanssens Mindefond har Institut for Sønderjysk Lokalhistorie kunnet restaurere tre daguerreotypier fra Schackenborg. Instituttets leder Kim Furdal fortæller her om den særlige fotografiske teknik og skæbnerne bag de tre portrætter.

Det sker - på de nordslesvigske museer 156

Bognyt 158

Bagsiden om forsiden 160

Omkring 1970 var grus Danmarks største eksportartikel målt i tons. Heraf kom en betydelig del fra Sønderjylland. Lektor Carsten Porskrog Rasmussen tegner et billede af det store eksporteventyr.

Forsidebillede:

Udsnit af luftbillede af grusindvindingsområdet nordvest for Rødekro. Søen er en del af et ca. 30 ha. stor grusindvindingsområde, som i 1997 fik tildelt Natur- og Råstofprisen for en god efterbehandling med mange gode landskabsmæssige detaljer. Foto: »Natur- og Råstofprisen 1997«.

Ørbyhage Formsand

Af VAGN RASMUSSEN

På Ørbyhage på nordsiden af Haderslev fjords udmunding blev der indtil 1970 gravet sand til formstøbning af støbejern. Vagn Rasmussen fortæller her historien om det lille eventyr, der bl.a. handler om en snu bonde og hårdt arbejde.

Ørbyhage er den smalle tange imellem nordsiden af Haderslev fjord og Lillebælt. For ca. 110 år siden startede her en virksomhed. Det var en virksomhed, der på sit højeste beskæftigede helt op til ti mand. Så i en husklynge som Ørbyhage, der næsten ikke er så stor, at den kan kaldes for en landsby, betød det noget. Navnet på virksomheden var Ørbyhage Formsand.

Historien vil vide, og historien er i dette tilfælde legenden, den 90-årige Christian Juhl, at det foregik på følgen-

de måde. Bonden på Vonnetgård, Peter Mikkelsen, havde opdaget, at de gravede på sydsiden af fjorden, så af nysgerighed roede han derover for at se, hvad der foregik. Da han opdagede, at det var sandet, der var det interessante, roede han hurtigt hjem igen, for Peter Mikkelsen var en snu mand. Havde sandet en værdi - ja, så havde han dynger af sand liggende på Vonnetgårds marker. Altså fik Peter Mikkelsen udtaget en prøve af sit sand og sendt til et laboratorium i Kiel. Sandet var meget velegnet. Det, som adskilte det fra almindeligt sand, var ifølge en senere undersøgelse i 1920 af Chalmers Tekniska Institut i Gøteborg og af statsgeologen Dr. Simon Johansson fra Stockholm, at sandet var uhyre anvendeligt som støbesand. Sandet indeholder dels det kvantum ler, der er

Luftfoto af Vonnetgård. Foto: Vagn Rasmussen.

nødvendigt til den fornødne fasthed, dels et minimalt kalkindhold, der også er fordelagtigt. Endelig giver det lave glødetab sandet en stor ildfasthed. Altså Ørbyhagesandet er støbesand, og tidligere var den slags helt nødvendig for jernstøberierne.

Så Peter Mikkelsen gik i gang med at udgrave sit sand sammen med sin forkarl Christian Grytner. Det var i begyndelsen en meget arbejdskrævende proces. Først skulle muldjorden rømmes af, og så skovlede man med håndkraft sandet op på de gammeldags kassevogne og kørte vognen ud i fjordens vand. Her lå Mikkelsens specialbyggede »sandpram«, og så måtte skovlene igen i brug. Prammen blev derefter sejlet midt ud i sejlrenden i fjorden, hvor det større skib lå for anker. Der måtte man igen ha' skovlen frem, sandet skulle jo op i skibets lastrum.

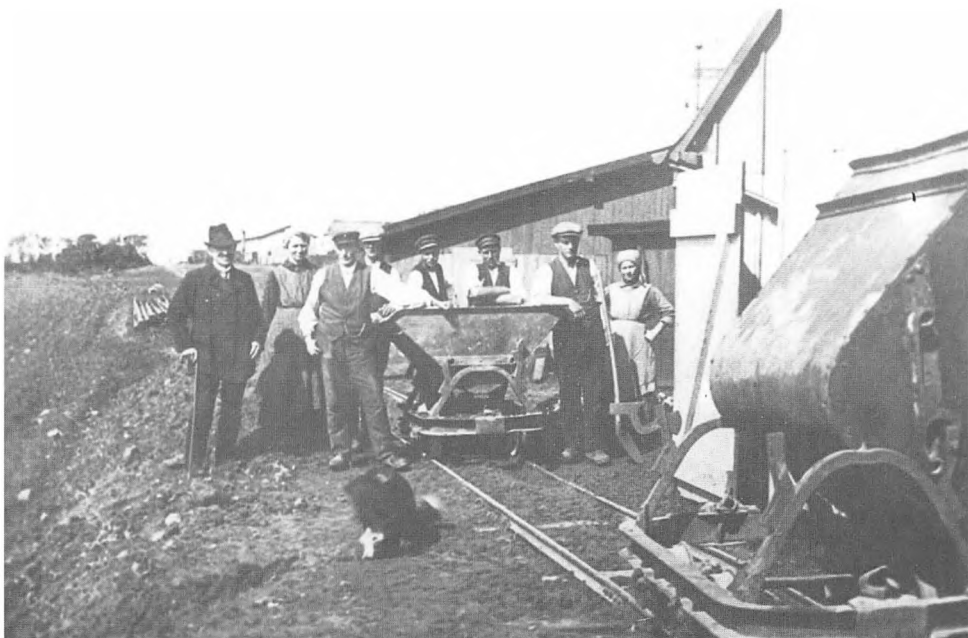
Alligevel må det til trods for besværet have været en god forretning. For naboen, Mathias Kylling, der havde jord op mod Vonnetgård, fandt ud af, at han også havde sand underneden. Altså begyndte han også at udskibe sand fra sin ejendom. Sønnen Niels kunne da nok skovle, og Jens Hjortlund, der var nabosøn og ugift, kunne også. Naboen, Adolf Møller, der ingen hest havde, fik lov til at låne Mathias Kyllings hest, hvis han så til gengæld ville hjælpe med at læsse skibene med sand. Normalt satte Møller sine to drenge til at bære høet og kornet hjem på to stænger. Men han kunne ikke spænde dem for ploven og harven, så derfor lavede han den handel med Kylling. Der blev konkurrence om leveringen af formsand fra Ørbyhage, men så fik den geniale Peter Mikkelsen igen en ide, der skulle gøre det lidt nemmere.

Mikkelsen støbte en lille bro ud i fjorden og anlagde et lille spor på den. På en indkøbt tipvogn kunne han køre sandet ud på broen og vælte det ned i pram-

men. På den måde sparede man den ene gang skovlen. Jeg ved ikke, om der ikke var flere tipvogne i handelen, eller om det var af økonomiske grunde, for Kylling byggede under alle omstændigheder sin tipvogn af træ, men han lavede også en bro ud i fjorden, så der pludselig var to små broer meget tæt ved hinanden. Kylling må have tjent penge på formsandet, for han havde i al fald råd til at bygge »Rødstenshuset« i 1913 til sin datter Thilde og hendes mand Jens Bæk. Der blev sendt meget formsand fra Ørbyhage til jernstøberierne i Tyskland i de år. Blandt andet til Krupps Germaniaværft i Kiel. Under Første Verdenskrig var sandet fra Ørbyhage desværre nok med til at holde den tyske krigsmaskine i gang, da noget af sandet nok blev brugt til at fremstille kanoner. Men også jernstøberierne i Kerteminde, Svendborg og Frederikshavn brugte meget formsand. Navnlig B&W, der brugte det til støbning af bremseklodser, havde et stort behov, og i mange år gik der skib hver tiende dag til B&W.

Om Peter Mikkelsen ingen penge tjente på det, eller om han bare var blevet så gammel, at han ville nyde sit otium, melder historien ikke rigtigt noget om. Men under alle omstændigheder solgte han Vonnetgård i 1918 til et selskab, og det var dem, der opfandt navnet Ørbyhage Formsand.

Selskabet, der købte Vonnetgård, var kreaturhandler Nis Mörk fra Haderslev, Tømremester Heinrich Sprenger, også fra Haderslev, samt hans kone Albine Sprenger, født Johannsen. Gården var på 28 ha, og der fulgte to følhopper, den ene med føl, fem køer og en kælvekvie, høns, ænder, kyllinger, svin m.m. med. Det lidt interessante i denne forbindelse er, at der også fulgte fire tipvogne, skinner, bro og en sandbåd med. Senere kommer ægteparret Soll fra Styding også med i selskabet. Næsten omgående gik de i

Medlemmerne af Ørbyhage Formsandselskab ved selskabets tipvogne. Fra venstre ses ejeren og lærer i Haderslev Chr. Lohfert, Marie Jørgensen, formand Chr. Grytner, Jørgen Anker, Jens Beck, Jørgen Møller, Christian Østergaard og Kirsten Teute. Foto: Vagn Rasmussen.

gang med at ansøge om tilladelse til at bygge en stålbro med to spor på.

Den skulle være 73 m i længden og 3 m i bredden. For at skibene kunne sejle helt ind til sporene, blev der fra den store sejlrende i fjorden gravet en 400 m lang, 15 m bred og 4 m dyb rende ind til broen.

Landbrug var selskabet naturligvis ikke interesseret i, så de solgte allerede i 1919 Vonnetgård til Hans Fallesen Kiil, der stammede fra Erlev. Gården blev solgt med mange klausuler - Ørbyhage Formsand havde ret til at grave formsand helt ind til ti meter fra gård, mødding og have, men de forpligtigede sig til efter udgravningen at fylde muldjorden tilbage. Tre meter siges det, at terrænet blev sænket, og når man ser på billedet, får man en ide om, hvor meget sand der rent faktisk blev gravet af. Følgende

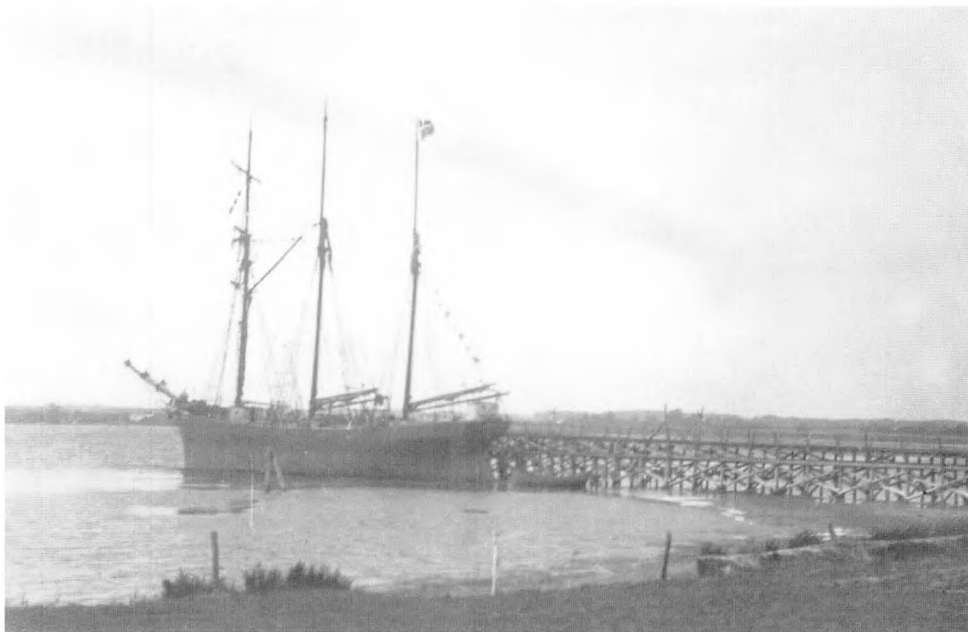
paragraffer fortæller lidt om Formsands rettigheder:

§ 5: »Den til enhver tid værende grundstykkejer er forpligtiget til at udlægge selskabet en seks meter bred færdselsvej fra landevejen og ind til broen.«

§ 7: »Selskabet har ret til overalt at anlægge jernbaneskiner til brug ved transporten af sandet og er berettiget til at befare disse med arbejdslokomotiver og tipvogne.«

Altså ingen tvivl om, at det nye selskab fra starten har været parat til at modernisere udvindingen af formsand. Kontrakten med Kiil er underskrevet den 2. maj 1919, men på dette tidspunkt er Ørbyhage Formsand blevet overtaget af Peter Lohfert, en tidligere lærer fra Christiansfeld, der havde bosat sig i Haderslev. Hvorfor han pludselig ville til at grave sand, melder historien intet om,

Et sejlskib har lagt til ved den store bro, hvorpå tipvognene kørte ud med formsandet. Foto: Vagn Rasmussen.

men der var jo tyske lærere, der fik det svært efter Første Verdenskrig i Sønderjylland, så måske derfor? Han allierede sig med G. von Dippe, en bror til den berømte sennepsfabrikant i Haderslev. Selskabet forblev derefter i Lohferts eje, helt til det lukkede.

Christian Grytner, der i sin tid havde været forkarl hos Peter Mikkelsen, blev arbejdsformand for selskabet. Han fik installeret telefon: 33 y, og da han var en af de første på Ørbyhage, der fik telefon, var det en hjælp, ikke bare for de skibe, der skulle læsses, men også for de andre beboere derude. Det kunne ske, at man pludselig skulle have lægehjælp.

Hvordan foregik arbejdet?

Christian Grytner havde et barnebarn, Ejnar. Han blev opdraget hos bedsteforældrene, så lige fra barnsben var »æ sandekuel« en af de foretrukne legepladser.

Senere arbejdede Ejnar selv i 17 år hos Ørbyhage Formsand, indtil det lukkede i 1970, så Ejnar har fortalt lidt om, hvordan arbejdet foregik.

Først rømmede man muldjorden af i ca. halvanden meters bredde. Dernæst udlagde man sporene til tipvognene, så man kunne læsse sandet direkte på dem. I begyndelsen skubbede man tipvognene med håndkraft, senere fik man et lille motorlokomotiv til at trække dem. Der kunne godt være nogle mergelpletter i sandet, men det blev ikke skovlet på tipvognene. Nede ved fjorden var der bygget et lille lager, og her blev sandet skovlet igennem et sold, »harpet« kaldte de det. Christian Østergård holdt soldet rent. De store sten samlede et par koner fra Ørbyhage. Det var Marie Jørgensen og Kirsten Teute. Stenene blev senere solgt til vejvæsenet og hvem, der ellers savnede sten.

Til sidst blev det rensede formsand kørt ud på broen. Der var to spor, så når der var rigtig travlt, kunne man læsse to skibe samtidig. Ejnar fortæller, at de bare skulle tippe sandet over lønningen, så var resten sømændenes problem. Det tog op mod tre dage at læsse et skib. Skibene kom fra Norge, Sverige, Tyskland og naturligvis Danmark. »Svalen« og »Annamarie« fra Aarø og »Mathilde« fra Aarøsund var de mest kendte skibe. Besætningen fra Mathilde roede tit hjem til Aarøsund om natten. Der var ca. en ton på hver tipvogn, og skibene læssede omkring 150 tons, så der skulle nogle tipvogne til. Vi læssede vel 50 tons pr. dag, husker Ejnar, men så skulle vi have et lager opbygget i laden, da vi ikke kunne grave det op og sortere det samtidig med læsningen. I de hårde vintre frøs sandet fast, og engang måtte vi sprænge det løs.

Da vandet kun var fem meter dybt

ved broen, måtte de større skibe fyldes op, mens de lå ude i renden. Nogle gange lå skibene en hel uge og ventede på at blive læsset, så der var liv på Ørbyhage dengang. Engang havde vi en ulykke, husker Ejnar. Det var i 1930'erne, da lageret brændte. På motoren var en plejlstang, der skulle varmes op med en blæselampe. Den faldt ned, og så brændte det hele. Svalen fra Aarø sank også med et læs sand ved Samsø. Svalen var på vej til Sverige, og selv om vejret var dårligt, så sejlede den alligevel. Der var mange munde at mætte hjemme på Aarø. Der var ingen styrehus på Svalen, så det kunne være et hårdt job i dårligt vejr. Da båden blev hævet, hjalp Lohfert, ejeren af firmaet, med at restaurere Svalen.

I min bedstefars tid, fortæller Ejnar, da gravede de omkring 10.000 tons formsand ud om året. »I min tid, fra 1953, begyndte det at gå den anden vej. De første syv år, jeg arbejdede, var det et

Arbejdere fotograferet ved tipvognstoget. Foto: Vagn Rasmussen.

I 1970 blev produktionen af formstøbesand indstillet, og i dag er det eneste vidnesbyrd om den tidligere produktion lagerbygningerne og broen med de rustne jernebanespor, som her ses på billedet. Foto: Vagn Rasmussen.

hårdt arbejde. Da gravede vi det hele ud med håndkraft. Men omkring 1960 fik vi en gravemaskine til det groveste, det hjalp. Og lønnen var jo altid lidt bedre end hos bønderne.«

I 1970 indstillede fru Lohfert produktionen. B&W opsagde sin kontrakt, og efterspørgslen blev så lille, at det ikke

kunne betale sig mere. Gert Juhl, der var den ny ejer på Vonnetgård, gravede lidt selv og solgte det ad landevejen, men eventyret om Ørbyhage Formsand var slut. Ruinerne af broen og lagerbygningerne står der endnu, men folk valfarter ikke mere om søndagen til »æ stoer bro«.

Det ukendte Møgeltønder

Sandgravning og cementstøberi i en slotsby

Af HENRIK MØLLER

Møgeltønder med den smukke karakteristiske Slotsgade og Schackenborg Slot er kendt af de fleste, men der er også en mindre kendt side af den lille slotsby. Cand.mag. Henrik Møller har undersøgt historien bag byens mange grusgrave og cementstøberier.

Indledning

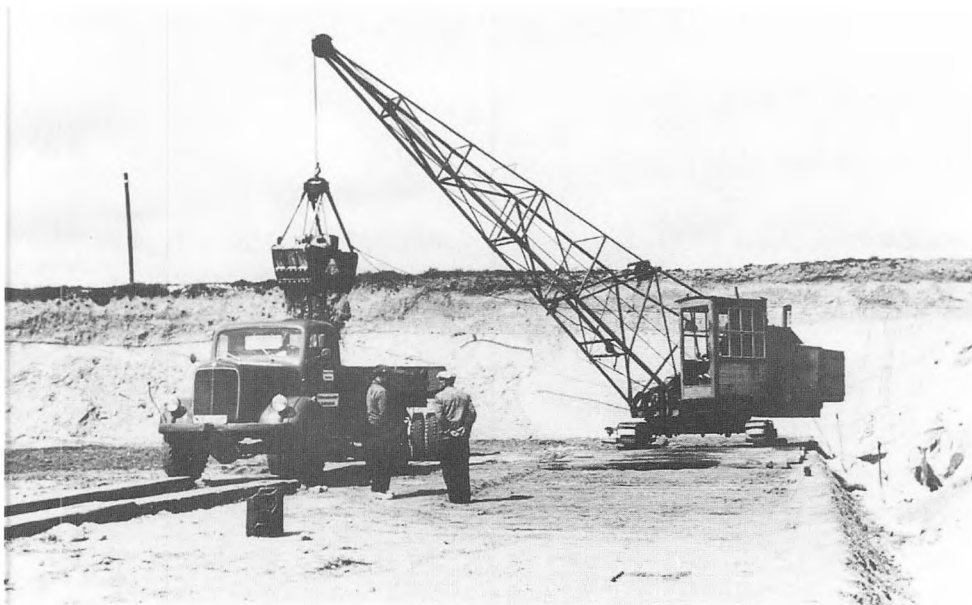
Møgeltønder kendes især for Schackenborg Slot og Slotsgaden. I de senere år er der tilføjet yderligere en dimension til byens berømmelse, idet Prins Joachim og Prinsesse Alexandra har fået bolig på slottet. Gennem tiden er der skrevet mange historiske redegørelser om byen og

slottet, men Møgeltønders industrihistorie er ukendt for de fleste. I virkeligheden er Møgeltønder nok den eneste by i hele Danmark, der på en gang kan opvise et slot med et prinsepar, en fin slotsgade med en fornem samling af gamle huse samt en industriby med så mange sandgrave, at kun vejene må siges at ligge i normal jordhøjde.

Midt i Møgeltønder umiddelbart vest for Slotsgaden ligger byens store vejkruds, kaldet »e stjern«. Rundt omkring krydset ligger byens forskellige bydele skarpt adskilt fra hinanden. Øst for krydset ligger »slotsbyen« med slottet og

Sandgravning med gravemaskine. Erich Jensen sidder i gravemaskinen og Johannes Jensen står oppe på skrænten og rager sand ned. Foto: Erich Jensen.

Erich Jensen læsser sand på en lastbil, der tilhører Johannes Petersen fra Niekirk. Foto: Erich Jensen.

Slotsgaden. Syd for krydset ligger »bondebyen«, Sønderby, og nord og vest for krydset ligger »industribyen«. Her findes i alt 14 nedlagte sandgrave og to endnu aktive cementstøberier, men tidligere fandtes i alt ni cementstøberier og herudover også en kalksandstensfabrik og et teglværk

Industrialiseringen

Møgeltønders industrialisering begyndte, da jernbanen mellem Tønder og Højer åbnede i 1892. En ny banegård opførtes nord for byen, og nu var der forbindelse til omverdenen. Jernbanens primære formål var især at transportere rejseglatte tyskere til Sild via Højer, men den muliggjorde også let transport af varer til og fra Møgeltønder. I 1897 fik Møgeltønder sit eget andelsmejeri, der med sin store fabrikksskorsten var et vartegn på den nye industrialisme. Omkring 1900 begyndte sandgraveriet i større omfang,

og cementstøberierne skød op overalt. I årene 1906 og 1912 åbnede J. V. Boysen henholdsvis et teglværk og en kalksandstensfabrik i byen, og i 1909 fik Møgeltønder et smukt elektricitetsværk opført i en nedlagt sandgrav.

I forbindelse med Møgeltønders industrialisering var der en række centrale personligheder, der som iværksættere satte gang i byens erhvervsliv og skaffede arbejde til mange. Her kan især nævnes Hans og Graves Lorenzen, Carsten Hansen Borg og J. V. Boysen.

Den logiske udvikling, der gav sig selv
Industrialiseringen i Møgeltønder kom hurtigt til at koncentrere sig om sandgravning og cementvareproduktion. Derimod gav J. V. Boysens forsøg på at drive teglværk og kalksandstensfabrik store underskud. Til sidst gik han fallit og måtte emigrere til Canada. Sandgravningen og cementstøberiet blev således

hurtigt logisk afhængige af hinanden. Der var masser af fint og let tilgængeligt sand i Møgeltønder undergrund. Det gav basis for cementvareproduktion. Men hvis cementvareproduktionen ikke var blevet påbegyndt i Møgeltønder af fremsynede folk, så var der måske aldrig blevet gravet så meget sand ud, som der blev. Aktiviteterne skabte arbejdspladser. Arbejderne købte f.eks. grøntsager hos sandgravsejerne, der opdyrkede sandgravene, efter at de var blevet udgravet. Der blev bygget nye huse til arbejderne, i cementsten naturligvis og i sandgravene naturligvis. Således tjente sandgraveren penge i hele fem omgange, først som sandgraver, dernæst som gartner, derpå som jordsælger, cementstøber og bygmester. Hele denne udvikling begyndte i det små og fik efterhånden et omfang, som ingen kunne drømme om.

Sandgravningens barndom

Sandgravningens aner i Møgeltønder kan føres langt tilbage i tiden. Den første sandgrav nævnes omkring 1800. Den lå midt i byen ved »e stjern«, og under Napoleonskrigene overvejede man at anvende den som skyttegrav. Den funktion fik sandgraven dog først under de slesvigske krige i 1848. Den var da så dyb, at heste ikke kunne ses oppefra.

Først omkring 1880 fik sandgravningen større omfang. Hans Lorenzen begyndte at grave sand på hjørnet af Højervej og Strengvej, og i årene 1935-1947 gravede sønnen Graves Lorenzen sand syd for Højervej bag ved Vesterkroen. Christian Gottlieb Gudtmann gravede også sand fra omkring 1880. Det skete lige ved siden af Hans Lorenzen på hjørnet af Højervej og Møllevej og stod på indtil 1913. Fra 1904 til 1945 gravede

Christian og Johannes Petersen, Johannes og Erich Jensen foran gravemaskinen. Foto: Erich Jensen.

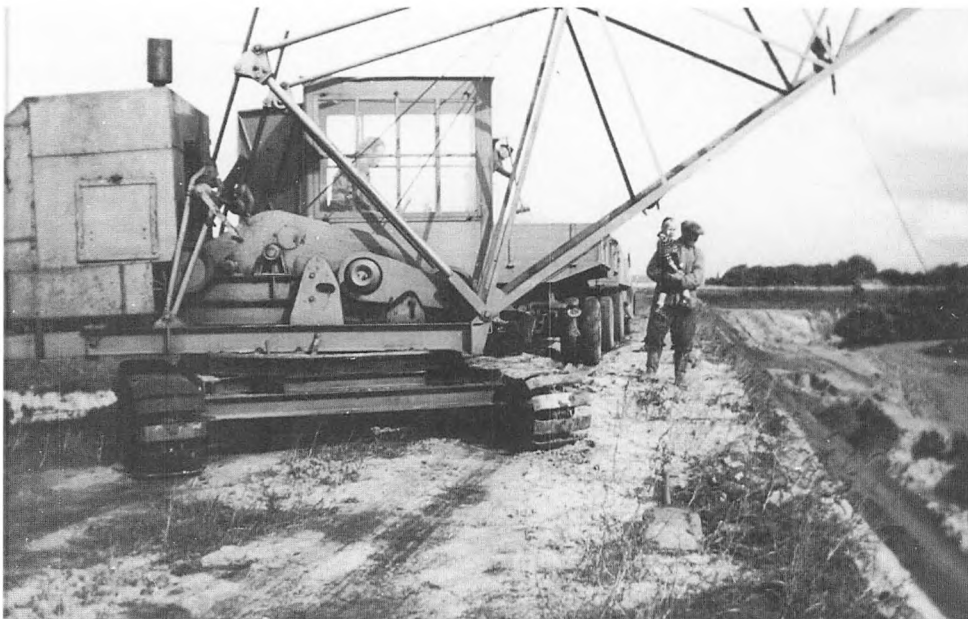

Christian J. Mikkelsen sand på arealet bag Møgeltønder Forsamlingshus, og fra 1910 begyndte Carsten Hansen Borg at grave sand til eget forbrug syd for Nr. Foldvej. Endelig gravede Peter Knudsen sand langs Møllevejs vestsiden i årene 1920-1945.

Hele den tidlige sandgravning foregik manuelt med skovl og var et kæmpeslid. Også sandharpningen foregik manuelt. Sandet skovledes gennem en sandharpe, og stenafharpningen solgtes som vejfyld. Det var generelt let at komme ned til det gode »Møgeltøndersand«, fordi lerlaget oven på sandet var tyndt. Enkelte steder stødte man dog ind i store lerbanker, og dem gravede man så udenom. Sandet varierede ofte i kvalitet og lå i årer i jorden. Fyldsand var billigt, løst og anvendtes til planering. Støbesand var fast, groft og anvendtes til murering. Klimpsand var hårdt og velegnet til pudsning. »Makkedam« var en blanding af sand, sten og klimpsand, som

anvendtes til vejstabilisering. Endelig stødte man også på det fineste hvide kalk, der kunne bruges som maling eller som mørtel, hvis det blev læsket. Sand med al var ren gift for cementproduktionen, men det kunne fint bruges til vej anlæg.

Sandet kastedes i starten op på bænke og derpå op på »kastenvogne« og kørtes bort. Det viste sig dog mere effektivt at køre »kastenvognene« ned i sandgraven for at hente sandet, og så blev det almindeligt. Vognmænd eller såkaldte »fuhrmænd« kørte sandet ud til kunderne med såkaldte »fuhrværk«, det vil sige et hestespand med to heste og to »kastenvogne«. Når »kastenvognene« var fyldt med sand og skulle trækkes op af sandgraven, hjalp »fuhrmændene« hinanden med heste, således at fire heste trak en »kastenvogn« op ad gangen. Til transport af mindre mængder sand anvendtes små tohjulede kærre, der let kunne tippes, når sandet skulle læsses af ved

Johannes Jensen foran og Erich Jensen i gravemaskinen. Foto: Erich Jensen.

kunderne. De betalte som regel for sandet til hvert års 1. maj eller 1. november. Andre betalte kontant.

Cementstøberierne

Med opfindelsen af cementbetonen i 1890'erne kom der for alvor efterspørgsel efter sand, og omkring 1900 var sandgravning blevet den største virksomhed på Møgeltønder-egnen. Cementfremstillingsteknikken kom fra England og blev kendt i Danmark omkring 1850. Ved at blande kalkholdige mineraler med sand og vand fik man et stenhårdt materiale, som man valgte at kalde cement = groft tilhugget materiale. Cementbetonen opstod ved yderligere at blande grus i cementen. Cementstøberiet foregik manuelt ligesom sandgravningen, men allerede fra 1895 dukkede cementstensmaskiner op, der kunne støbe 15-18 cementsten ad gangen. Cementstenene var billige og hurtige at producere. Efterspørgslen blev så stor, at cementsten, der var fremstillet om formiddagen, ofte brugtes til opmuring om eftermiddagen. I få tilfælde var stenene for bløde, og så styrtede murene sammen. Myndighederne greb ind og forlangte, at cementstenene skulle ligge på lager i mindst 14 dage før brug. Ved støbning af speciemer anvendtes træstøbeforme, der var fremstillet af snedkere i byen. Cementstøbearbejdet var hårdt, beskidt og tungt. Det hed sig, at efter en arbejdsdag på ti timer »var træskoene ikke fulde af vand, men fulde af sved«.

Hans Lorenzen og Carsten Hansen Borg var de første, der tog cementstøberiet seriøst op. Det skete henholdsvis i 1900 og 1902. I 1906 kom trælasthandler J. V. Boysen med. Noget senere, i 1923, startede Christian Mamsen og Christian Friedrich Lund deres cementstøberier, og i henholdsvis 1929 og 1930 påbegyndte sandgraverne Peter Knudsen og Christian Mikkelsen deres cementstøberi.

Fælles for alle disse små cementstøbere var, at de påbegyndte cementstøberiet i kældrene under deres private huse. Sandet hentede de i trillebøer fra deres egen baghave, der var lig med sandgraven. Cementstøbersten producerede hovedsageligt cementen, men brøndsten, betonrør og cementtagsten blev også produceret i stort omfang.

I 1906 byggede J. V. Boysen som den første en separat produktionsbygning til sit cementstøberi. Den opfulgtes af endnu en bygning i 1924, der blev købt af Peter Knudsen i 1929 og derpå af Aksel Michelsen i 1946. Carsten Hansen Borg var den eneste cementstøber, der voksede sig virkelig stor. Sønnen Ernst M. Borg og hans søn Carsten Borg udviklede efter Anden Verdenskrig firmaet til en storproducent af lecasten og betonvarer. Christian Mamsen byggede et nyt cementstøberi i 1950'erne på Højervej 51-53, men har bibeholdt en overskuelig størrelse indtil i dag.

Da mekaniseringen af cementstøberiet for alvor kom i gang efter 1945, forsvandt de små håndværksprægede cementstøberier. De tilbageværende cementstøberier indførte støbe/stampe-maskiner, cementblandeanlæg og vibratorstøbeforme og fik lastbiler med hydraulisk tippelad. Hos Borgs Betonvarefabrikker blev produktionen af betonspaltegulve delvis automatiseret i 1970'erne, og på firmaets nye belægningsstensfabrik i Tinglev fra 1978 blev produktionen fuldautomatisk.

Gartneri og jordudstykning

Efterhånden, som sandgraverne blev udgravet, anvendtes de til græsning og grøntsagsdyrkning. Især Lorenzen-familien fik på den måde noget ud af tingene. Fra ca. 1920 åbnede Graves Lorenzen endog et regulært gartneri, der fortsatte helt indtil 1965, hvorefter det lukkedes. Så sent som i 1990 blev det nedrevet for

Johannes Jensens sandgrav vest for Sønderby 1953-1956. På billedet ses to lastbiler, der henter sand og to transportører, der hælder sand op i lastbilerne. I baggrunden ses Møgeltønder kirkes tårn. Foto: Erich Jensen.

at give plads til den ny sandgravs-andelsbebyggelse, Gadekæret. Både Gudtmann-familien og Lorenzen-familien udstykkede jord i deres nedlagte sandgrave, og her opførtes allerede omkring 1900 de første huse, i cementsten naturligvis. En del af disse huse lå på selve sandgravens skrænter. På den måde fik de rummelige kældre med direkte adgang fra sandgravssiden.

Sandgravningen mekaniseres

Efter Anden Verdenskrig tog udviklingen for alvor fat. Både sandgravningen og cementstøberiet blev mekaniseret, og produktionen steg kraftigt. Til trods for en brat afslutning på tyskernes købeiver i 1945, var sandgravningen i Møgeltønder i 1952 på i alt ca. 200 m³ pr. dag.

Johannes Jensen og sønnen Erich Jensen indledte den ny tid for sandgravnin-

gen i Møgeltønder. Med en nyindkøbt gravemaskine gravede de sand nord for Møgeltønder Skole i årene 1951-1962. Samtidig gravedes fra 1953 til 1963 sand tre andre steder i byen. I årene 1964-69 gravede Erich Jensen alene øst for Strengvej og ved Møgeltønder Skole. Johannes Jensen havde indkøbt en helt ny gravemaskine, der hurtigt og let kunne flytte hidtil uset store mængder sand. Alligevel var maskinen ikke uden problemer. Især larvefødderne viste sig at være skrøbelige. De bøjedede sig, og så måtte de til reparation i en uges tid. Ved kørsel i blødt terræn kørte maskinen på otte såkaldte »træmadrasser«, der lå løst på jorden. Etapevis løftedes de med kranen op bagved gravemaskinen og sænkedes ned foran den, og så kunne maskinen køre videre fremad. Skulle gravemaskinen drejes, måtte føreren ud foran ma-

skinen og trække i en stang, der blokerede den ene larvefod. Til sidst blev det kutyme, at føreren tilkaldte en medarbejder på pladsen og fik ham til at trække i stangen, når det var nødvendigt. Heller ikke kranen var let at hæve eller sænke. I så fald måtte føreren selv ud og dreje på et stort svinghjul på siden af førerhuset. Mødte man ved kørsel på offentlig vej en tværgående højspændingsledning, blev ledningen forsigtig løftet op med en træstage, og så kunne gravemaskinen køre under ledningen. I 1960'erne forbedredes gravemaskinerne kraftigt. Nu fik de store gummihjul, de kunne drejes med rat, og kranen kunne hæves og sænkes hydraulisk. Til sidst kom den moderne »gummiged« frem i 1970'erne, men da var sandgravningen sluttet i Møgeltønder.

Ved gravningen anvendtes både slæbeskovl og grab, der styredes via et trosseværk på kranen. Ved gravning afrømmede man først jord og lerlag. Derpå gravede man sandet op med grabben. Ved udvidelse af en eksisterende sandgrav gravedes først en rende ved sandgravens skrænt. Derpå blev afrømningsjorden væltet ned i renden, der til sidst planeredes. Herefter kunne sandet graves ud af skrænten. Skulle sandet blandes, stod en mand og ragede på sandet fra skræntens top, så sandet tumlede ned og blandede sig selv. Som supplement til gravemaskinen anvendte man også såkaldte transportbånd. De var forsynet med 30 store kopper og senere med et endeløst gummibælte, der kunne transportere sandet fra bunker eller fra en skrænt direkte op på en lastbil eller over i en sandharpe.

Også sandharperne blev mekaniseret. I 1960'erne indførte Erich Jensen rundsorterer-maskinen, der stod på ca. tre meter høje fødder med hjul, så den let kunne flyttes. Det urene sand hældtes ned i en tragt øverst på maskinen og

væltede ind i en skråtstillet roterende tromle med sigtetråd i forskellige maskestørrelser. Under tragten løb det rene sand ud. Derefter løb småsten ud i næste bunke, endnu større sten ud i tredje bunke, og til sidst faldt de store sten ud af enden af tromlen. Stenene satte sig tit fast i rundsortererens tromle, og så måtte de fjernes manuelt. Alligevel var rundsorterereren bedre end den samtidige, mere uproblematisk vibratorsigte, for på den kunne stenafharpningen ikke sorteres i flere bunker.

En anden entreprenør i Møgeltønder, Mogens Albæk, købte i 1963 Johannes Jensens gamle gravemaskine og fortsatte gravningen ved Møgeltønder Skole. Herefter specialiserede han sig i vådgravning i to udgravede sandgrave i Møgeltønder. Et motoriseret spil placeredes i den ene ende af sandgraven, og et drejhjul placeredes i den modsatte ende af sandgraven. En stålwire med en slæbeskovl opspændtes mellem spillet og hjulet. Derpå blev sandet slæbt op af sandgravens midte. Efterhånden blev der skabt en sø i sandgraven, som blev dybere og dybere. Sandet ved søens skrænter rutsjede ned i søen og blev skovlet op. Søerne blev op til ti meter dybe på den måde. Drejhjulet i den ene ende af sandgraven kunne flyttes, således at gravningen blev mere spredt. Det våde sand blev læsset af i en bunke ved spillet, og langsomt drev vandet ud af sandet og ud i søen. Sidst i 1960'erne indførte Mogens Albæk også en såkaldt sandsuger. Det var en stor pumpe, der sugede sand og vand op fra søens bund og pumpede det i land. Herefter drev vandet ud af sandet og løb tilbage i søen, og sandet lå tilbage i en stor bunke.

Sandgravningens endeligt i Møgeltønder
Fra slutningen af 1960'erne begyndte myndighederne at interessere sig for sandgravningens indvirkning på miljø-

et. På det tidspunkt var Erich Jensen op-
hørt med sin sandgravning, og kun Mo-
gens Albæk, familien Borg og entrepre-
nørfirmaet H. F. Freiberg fra Tønder gra-
vede endnu i Møgeltønder. Fra 1967
måtte sandgravningen ikke længere ske
i nærheden af vandværker, og da Mø-
geltønders vandværk lå midt i byen og
endda i en sandgrav, var det slut med at
grave her. I 1972 indførtes en råstoflov,
der krævede stram styring af al udnyt-
telse af Danmarks undergrund. Alle
sandgravere skulle nu have tilladelse fra
Sønderjyllands Amt til at grave, og de
kunne ikke bare grave løs som før. End-
videre skulle støj og rystelser minimeres
af hensyn til beboere i området. Samti-
dig steg cementbetonindustriens krav til
sandkvaliteten. Det før så fine »Møgel-
tøndersand« var nu ikke længere fint
nok. Dermed stoppede den sidste sand-

gravning endeligt i 1979. Nye love be-
stemte, at sandgravene skulle forskøn-
nes og skrænterne beplantes, så de bed-
re faldt ind i det omgivende landskab.

Endnu engang forandrede Møgeltøn-
ders nordvestlige del udseende. Sand-
graven ved Møgeltønder Skole omdan-
nedes til byens sportsplads. En sand-
grav ved Gåsingagervej blev omdannet
til naturpark. En sandgrav syd for Sdr.
Strengvej blev til byens fiskesø. En sand-
grav nord for Sdr. Strengvej fungerede i
nogle år som byens losseplads og blev
derpå opfyldt med jord og planeret. En
sandgrav syd for Nr. Foldvej fik den
kranke skæbne at huse en bilkirkegård.
Endelig byggedes andelsbebyggelsen
Gadekæret i byens centrale sandgrav ved
Højervej og Møllevej. Alle øvrige sand-
grave fremstår nu som marker eller »na-
turområder«.

Familien Lorenzens sandgrav på hjørnet af Højervej og Strengvej 1915. Billedet viser de mange forskellige aktiviteter i sandgravene. Yderst til venstre graves der sand, der harpes sand og sand rages ned fra sandgravens skrænt. Til højre er man i gang med grøntsagsdyrkning og øverst til højre ses nybyggede huse i sandgraven. Foto: H.C. Davidsen. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Kører man i dag en tur rundt på vejene i det nordvestlige Møgeltønder, får man stadigvæk en klar fornemmelse af at køre oppe i luften, højt hævet over sandgravene. Langs vejene og nede i sandgravene står endnu overalt cementstenshusene fra århundredskiftet i tysk stil, med deres karakteristiske pudsede facader, cementtagsten og runde vinduesoverligger. Møgeltønder er i sandhed en usædvanlig by, og hvem ved, om der ikke kommer endnu et usædvanligt afsnit i byens historie engang i fremtiden.

Kilder:

Landsarkivet i Aabenraa Møgeltønder Amtsforsander Arkiv, Fag IX-XI og XII-XVI

Grundbog for Sønderby/Møgeltønder. Grundakt over udvalgte grunde. Tønder lokalhist.arkiv: J. C. Gregersens optegnelser for Møgeltønder ca. 1900-1950. Diverse avisartikler under emnet »industri i Møgeltønder«. Kort og Matrikelkontoret: Matrikelkort over Møgeltønder fra 1998. Opfindelsernes Bog. Cementfremstilling, Bd.8, s. 418 (Kbh.1880). Flemming Wraae: 70 år med Højerbanen. Kort: Kort fra geodætisk institut fra 1920, 1946, 1967 og 1994. Interviews: Erich Jensen og Mogens Albæk, tidligere sandgravere. Carsten Borg og Anton Mamsen, cementstøbere. Hans Lorenzen, tidligere elinstallatør. Andreas Sönichsen, tidligere karetmager.

Råstofindvinding i Sønderjylland

Hvad er råstoffer?

Af ANDREAS BLINKENBERG

Sand er ikke bare sand, og der stilles store krav til de råstoffer, der i dag anvendes til byggeri, veje og andre anlæg. Arkitekt ved Sønderjyllands Amt, Andreas Blinkenberg, giver et indblik i de mange råstofkvaliteter og amtets planlægning af råstofindvinding, der bl.a. skal tilgodese natur- og miljøinteresser.

Hvad er råstoffer

Vi bruger råstofferne ler, sand, grus og sten til vejanlæg og bygninger. Tidligere tog vi, hvad der lå af sten i nabolaget, til brolægning og fundamenter. Hvis der var lidt sandet jord, kunne det bruges til mørtel, og der var sjældent langt til det nærmeste teglværk, der kunne levere sten til husene, hvis de da ikke blot var

lavet som lerklinede bindingsværk. I dag stiller vi større krav til de råstoffer, der bruges til byggeri og anlæg.

Vi kender alle eksempler på betonbygninger eller broer, der forvitrer, og som med jævne mellemrum skal repareres. Sten og sand til beton må ikke indeholde bestemte mineraler, der kan suge vand og bevirke frostsprængninger. Andre mineraler kan nedbrydes gennem kemiske processer, der svækker styrken i beton. Det betyder, at de jord- og bjergarter, der bruges, skal være fri for skadelige mineraler. Kornene skal sorteres fra i særlige anlæg, eller der skal bruges bjergarter, der ikke indeholder de skadelige korn. Grus, der bruges til beton-

Luftfoto af grusgrav nordvest for Uge i Tinglev kommune. Foto: Kurt Gabs for Sønderjyllands amt.

flader, der står ude hele året, skal opfylde de skrappeste krav. Grus af denne kvalitet findes ikke i Sønderjylland, og det er derfor nødvendigt at importere knust granit fra Norge, som transporteres ad søvejen til Aabenraa havn. Til indvendige betonflader kan materialer fra Sønderjyllands grusgrave benyttes.

Vejene belastes af stadigt større tryk fra lastbiler og udsættes for skiftende tøj og frost. Tidligere så vi ofte store buler i vejene om foråret, når frosten gik af jorden, og langs kanterne af vores landeveje opstod der ofte revner i asfalten, der skyldtes forskydninger i underlaget. Ved reparationer af veje og ved nye anlæg stilles derfor bestemte krav til underlaget, som skal være tørt og fast. Der anvendes stabilt grus, der består af en bestemt sammensætning af små og større korn, der kan komprimeres og tåle stort tryk. Man kan være heldig at finde grus-

materialer i naturen, der har disse egenskaber, men i de fleste tilfælde skal flere forskellige typer af sand og grusfraktioner blandes for at opnå den rigtige sammensætning.

På samme måde bliver der stillet stadig større krav til sammensætningen af det ler, der bruges på teglværkerne til mursten og teglsten. Sand til mørtel er således bedst, hvis det er rent og med ensartede korn.

De fleste jord- og bjergarter i vores undergrund kan anvendes som råstoffer til byggeri og anlæg, hvis de blot knuses, sorteres og blandes til et materiale, der er egnet til de forskellige typer af byggeri og anlæg. De produktionsanlæg, der bruges til at forarbejde råstoffer, er dyre i anskaffelse og drift. Hver gang et råstof skal flyttes og gennemgå en ny behandling, giver det ekstra omkostninger. Det er som bekendt ikke guldgraveri, vi ta-

ler om, og for råstofproducenterne gælder det om at fremstille materialer med den bedste kvalitet til den billigste pris. De jord- og bjergarter i vores undergrund, som betegnes råstoffer, defineres derfor som de materialer, det på nuværende tidspunkt er økonomisk at indvinde og forarbejde med den forhåndenværende teknologi. Det betyder, at råstofbegrebet er dynamisk. De bjergarter, som i dag er uinteressante, kan i morgen blive genstand for en økonomisk udnyttelse.

Hvor findes råstofferne?

Når vi leder efter råstoffer i det sønderjyske landskab, skal vi først og fremmest se på, hvordan de øverste lag i vores undergrund er dannet under de sidste istider for 10-100.000 år siden. Isen har hjulpet os med at sortere og udvaske de sedimentbjergarter, der blev transporte-

ret med isgletsjere fra Norge og Sverige. Hovedstilstandslinien for gletsjerne under sidste istid forløber langs motorvejen gennem Sønderjylland. Herfra er smeltevandet løbet mod vest og har medbragt materialer, der igen er aflejret i velsorterede lag af sand og grus på de flade hedesletter vest for Rødekro og Vojens. Men isen har haft flere fremstød og er afsmeltet i perioder, hvor smeltevandet også har aflejret sand og grus i mindre områder i den østlige del af Sønderjylland. Bakkeøerne i den vestlige del af Sønderjylland er dannet i en tidligere istid, men indeholder også sand og grusforekomster i mindre mængder. Ler til teglværksbrug er aflejret i smeltevandsøer som f.eks. ved Nybøl Nor, men også den fede moræneler, der er meget udbredt på Broagerland og Als, kan bruges til fremstilling af tegl.

Tidligere lå grusgravene spredt over

Traktor på mark nordøst for Rødekro. I baggrunden ses grusindvindingsområdet og til højre et af de karakteristiske transportbånd i grusgraven. Foto: »Natur- og Råstofprisen 1997«.

hele Sønderjylland. Transporten af materialer var meget bekostelig, og det gjaldt om at grave grus så tæt ved brugerne som muligt. Det var ofte en lokal vognmand, der fik aftale med en landmand om at grave grus i den nærmeste bakke. Det betød, at kvaliteten af grus var meget svingende i de forskellige egne. Efterhånden, som kvalitetskravene blev større, og byggeriet tog fart, kom der flere større grusentreprenører, der specialiserede sig i at indvinde, forarbejde og sælge grus til vognmændene. Samtidig blev grusgravene koncentreret i de områder, hvor de bedste materialer findes, omkring Vojens, Rødekro, Tinglev og i bakkerne omkring landevejen mellem Aabenraa og Flensborg.

Virksomhederne voksede i størrelse, og der blev færre grusgrave. Flere af de store grusentreprenører i Sønderjylland har samtidig vognmandsforretning og betonværker, der betjener hele landsdelen. Alene i perioden 1982-1997 blev antallet af grusgrave reduceret fra 65 til 38. Det betyder, at der i dag køres meget langt med de bedste grusmaterialer, helt til Vejle og Ribe amter i nord og Hamborg i syd. Men der er en balance mellem, hvor langt materialerne køres i forhold til kvaliteten af sand- og grusmaterialer. Derfor findes der stadig mindre grusgrave i den nordlige og vestlige del af Sønderjylland til lokal forsyning med mindre kvalificerede materialer.

Natur- og miljøbeskyttelse

I tresserne kom der rigtig gang i byggeriet, og det blev meget synligt i landskabet ikke blot med byernes vækst, men også på landet, hvor grusgraverne efterlod store kratere efter den uheldige jagt på råstofressourcerne. Derfor vedtog folketingsretten i 1972 den første lov til regulering af råstofindvinding. Loven opfylder flere formål: Der skal spares på forbruget af råstofressourcerne, således

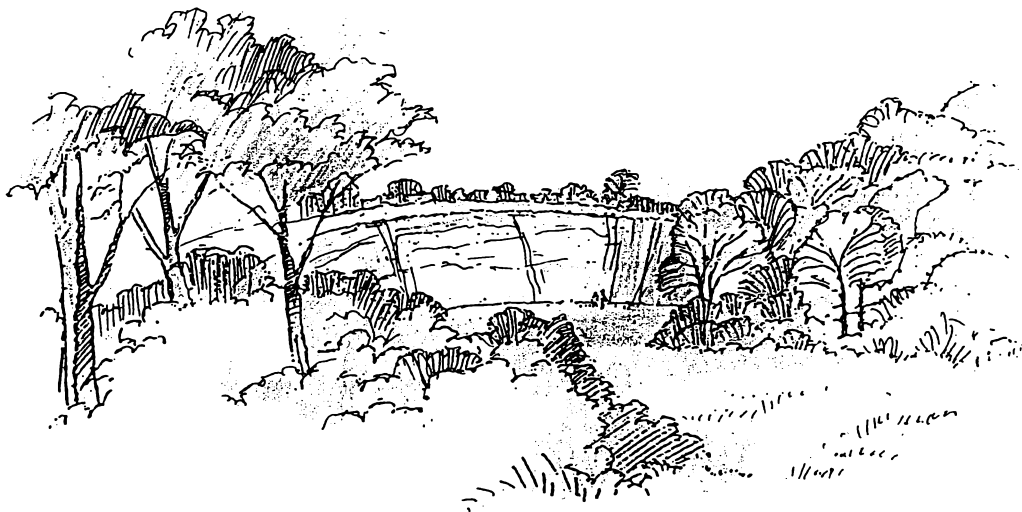
at vi efterlader urørte forekomster til vore efterkommere. De råstoffer, der udgraves, skal udnyttes optimalt, så der ikke går så meget til spilde, og ved nedbrydning af bygninger og anlæg skal materialerne genbruges. Indvindingen skal være mindre synlig i landskabet, og størrelsen af de arealer, der er under udgravning, skal formindskes. Råstofgravene skal efterbehandles under hensyntagen til det omgivende landskab, eller sporene skal slettes helt. Endelig giver loven mulighed for helt at afslå ansøgninger om indvinding i bestemte områder, hvis hensynet til natur og miljøbeskyttelse taler for det.

Amtets planlægning af råstofindvinding

Sønderjyllands amt meddeler tilladelse/afslag til råstofindvinding og forvalter råstofloven i øvrigt. Siden 1972 er der gennemført geologisk kortlægning af råstofferne, og der er udgivet publikationer, der beskriver geologien i landsdelen og de kortlagte områder. I amtets regionplan er der udpeget særlige råstofgraveområder, hvor indvindingen skal koncentrereres. Graveområderne er udpeget på baggrund af kendskabet til råstofforekomsterne og under hensyntagen til de landskabelige interesser i landsdelen. Amtet tilstræber således at forskyde indvindingen fra de kuperede randmorænestrøg mellem Aabenraa og Flensborg til hedesletterne ved Tinglev og Rødekro.

Natursyn på brugen af landskabet

Vi skal på den ene side sikre råstofressourcer til dagens forbrug og vore efterkommere. På den anden side skal vi tage hensyn til landskabet, naturen og miljøet, men hvordan gør vi det? Der findes ikke en entydig løsning på dette dilemma, og jeg skal til slut illustrere denne problemstilling gennem eksempler på forskelligt natursyn.

Skitse til efterbehandling af grusgrav ved Hønsnap udført for Sønderjyllands amt og entreprenør Gynter Jacobsen af landskabsarkitekt Keld Hansen fra Sønderjyllands amt.

I de fleste grusgrave stilles der krav om efterbehandling i form af terrænregulering, der sletter sporene fra den tidligere gravning. Skrænter udjævnes og tilpasses det omgivende terræn. Sporene slettes, og det er vanskeligt at se, at der tidligere blev gravet i 20 m høje skrænter. Men samtidig sletter vi de kulturspor, der fortæller om tidligere aktiviteter, og for den geologisk interesserede får landskabet en udformning, der ikke passer med den geologiske dannelseshistorie. Derfor vil der f.eks. i grusgraven ved Hønsnap blive efterladt skræntprofiler, der fortæller, hvor landskabet gik tidligere. Nogle af profilerne kan bevares åbne ved årlige afgravninger i bunden, således at vi kan studere de enkelte lag, som vi kender det fra kystskrænter, der er under nedbrydning.

På hedesletterne indvindes grus i dybe gravesøer under grundvandsspejlet. Søerne fyldes igen op med overskudssand og efterbehandles til landbrugområder, der til forveksling ligner områderne før indvindingen gik i gang. Men ind imellem efterlades gravesøer, der efterbehandles med fladvandede bredzoner og evt. enkelte øer. Søerne indeholder helt rent grundvand, og i de efterfølgende år kan vi studere, hvordan plante og dyrelivet tager områderne i besiddelse. Det er derfor vigtigt, at de tidligere gravesøer beskyttes mod forurening eller en anvendelse til »put - and take« fiskesøer, der forhindrer den naturlige succession. Med de nye gravesøer på hedesletten får vi et helt nyt landskabelement, der på én gang fortæller om en tidligere aktivitet og tilfører landskabet nye kvaliteter.

I sidste nummer af Sønderjysk Månedsskrift bragte vi en anmeldelse af bogen »SSW - Dansksindet politik i Sydslesvig«. Ved en fejltagelse fik vi skrevet Jørgen Buch som anmelder. Det er rettelig Jørn Buch. Vi beklager fejlen.

Redaktionen

Tre daguerreotypier fra Schackenberg

Af KIM FURDAL

Takket være støtte fra H. P. Hanssens Mindefond har Institut for Sønderjysk Lokalhistorie kunne restaurere tre daguerreotypier fra Schackenberg. Institutets leder Kim Furdal fortæller her om den særlige fotografiske teknik og skæbnerne bag de tre portrætter.

En smuk dinosaur

I en flygtig tid, hvor »nyt« næsten er blevet synonym med »bedre«, kan det være vanskeligt at se de iboende kvaliteter i fortidens teknologi. Tag nu blot nutidens fotoapparater, hvor det gode velafprøvede kamera langsomt men sikkert er ved at vige til fordel for digitale kameraer, så negativerne erstattes af billedfiler, der kan slettes med et enkelt tryk på »slet«-tasten eller ændres til uken delighed i et billedbehandlingsprogram på computeren. Det er bestemt ikke teknik for fastholdere. De digitale billeder er blot det foreløbige skridt i fotografiets 160-årige historie, som kun illustrerer den voldsomme udvikling, der er sket, siden den engelske godsejer William Henry Fox Talbot i 1841 fik patent på naturens pensel, som han selv kaldte sin opfindelse. Det såkaldte kalotypi er udgangspunktet for den fototekniske udvikling, som i dag er grundlaget for familiealbumet, som det kendes i de fleste hjem.

I 1840 var det imidlertid ikke på forhånd givet, at netop Talbots opfindelse blev stående for eftertiden. Som på så mange andre områder har fototeknologien også sine dinosaurer, som af forskellige årsager er blevet fravalgt. En af disse er det såkaldte daguerreotypi opkaldt efter franskmænden Louis-Jacques-

Mandé Daguerre, der sammen med Joseph Nicéphore Nieépce opdagede en teknik, hvor han kunne skabe billeder på en lysfølsom forsværet kobberplade, der blev fremkaldt med kviksølvdampe og fikseret med en kogesaltopløsning. Resultatet af opfindelsen var nogle meget smukke billeder med en finhed og en let elegance, der gør daguerreotypiet til et af fotohistoriens smukkeste fotografiske teknikker.

Daguerreotypiet i Slesvig og Holsten

For at forstå opfindelsens revolutionerende betydning skal man gøre sig klart, at hverdagslivet i midten af 1800-tallet var »billedfattig«, og kun en meget snæver kreds af adelige og det bedre borgerskab havde mulighed for at lade sig portrættere af en kunstmaler. Faktisk skal vi frem til 1880'erne og 1890'erne, før billeder bliver en del af hverdagslivet for hovedparten af befolkningen. På den baggrund er det forståeligt, at nyheden om Daguerrers opfindelse meget hurtigt fandt vej til Slesvig og Holsten, efter han den 7. januar 1839 offentliggjorde sin opfindelse i Paris. Blot ti dage senere kunne avisen »Altona Mercur« således bringe verdensnyheden. I starten var opfindelsen kun kendt fra efterretningerne, og vi skal frem til oktober 1839, før de første daguerreotypier begynder at dukke op i Kiel, Hamborg og Lybæk. Det sidste sted tilbød boghandler Friedrich Asschenfeld daguerreotypier i fire forskellige størrelser til en pris á 48-96 mk. cour., hvad der gjorde opfindelsen til et eksklusivt teknologisk legetøj for en gruppe af godsejere og byernes vel-

Daguerreotypi af greve Otto Didrik Schack (1810-1856) formentlig optaget i 1846. Glasset på daguerreotypiet, der måler 13x15 cm var ved afleveringen knækket, hvilket har givet billedet sorte misfarvninger, som følger mønsteret fra revnerne. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

beslåede borgerskab. Efterretninger om de første daguerreotypiatelier, der lavede daguerreotypier møder vi imidlertid først i 1841, da maleren Wilhelm Biow (1810-1850) i Altonaer-Adreß-Comtoier Nachrichten den 21. august tilbød at udføre såkaldte »heliographische« portrætter.

Prisen for et daguerreotypi var eksklusiv. Daguerre tog i 1839 selv 120 francs for et portræt, hvad der i dag ville svare til ca. 3.500-4.000 kr. for et billede. For hertugdømmernes vedkommende annoncerede den fremtrædende daguerreotypist Johann M. Reimers i 1843 i Itzehoeer Wochenblatt med daguerreotypier i forskellige størrelser til priser fra 4 til 10 mk. cour, og i marts samme år tilbød den omrejsende daguerreotypist Hen-

rich Weninger portrætter til 12 mk. cour pr. stk. De høje priser gjorde imidlertid hurtigt faget attraktivt, og i løbet af de følgende år dukkede en lang række daguerreotypister op i Hertugdømmerne. Det mærkede man også på prisen, der faldt fra 30 mk. cour i 1839/40 til en gennemsnitspris på 3 mk. cour i 1848. Selv om priserne faldt, så var og blev det en særdeles dyr fornøjelse at få en portrætoptagelse.

Netop prisen er en væsentlig forklaring på de mange omrejsende daguerreotypister, der prægede markedet op gennem 1840'erne og 1850'erne. Markedet var simpelthen for lille til, at alle fagets udøvere kunne leve af den eksklusive kunst på et sted. Det gjaldt også Nord-slesvig, hvor den danske Mads Alstrup

(1809-1876) i august 1843 rejste rundt som den første daguerreotypist. Det er dog stadig lidt uklart, hvad der egentlig bragte Alstrup til Nordslesvig. I august 1842 havde han etableret Danmarks første stationære atelie i Kongens Have. Alstrup blev dog hurtigt fulgt af andre med tættere relationer til hertugdømmerne som bl.a. Joh. Jul. Ludw. Gravenhorst, der i 1847 under en rejse besøgte Flensborg, Haderslev, Løgumkloster og Tønder.

Daguerreotypiet blev dog en kort omvendt en smuk parentes i fothistorien. Kun en måned efter offentliggørelsen af Daguerres opfindelse kunne borgerskabet i Slesvig og Holsten læse, at han havde fået en konkurrent ved navn Fox Talbot, der kunne lave fotografiske tegninger. Talbots opfindelse havde en række væsentlige tekniske fordele. Talbots fotografier var ikke spejlvendte, som daguerreotypiet og kunne produceres i flere eksemplarer. Da Talbot tillige administrerede patentet væsentlig mere lempeligt, blev daguerreotypiet fra midten af 1850'erne udkonkurreret. I dag lever denne fotografiske teknik bl.a. hos den amerikanske designer Charlie Schreiner, hvis nutidige daguerreotypier kan ses på The Daguerrian Society's internetside www.daguerre.org.

Tre daguerreotypier fra Schackenberg

Netop den korte periode, hvor der blev lavet daguerreotypier betyder, at den samlede mængde af eksisterende daguerreotypier i dag er begrænset. Daguerreotypier kan ikke hævdes at være store sjældenheder, men sjældne og smukke er de. Det var derfor med stor glæde, at Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i den meget omfattende fotosamling fra Schackenberg slot, som instituttet i 1993 modtog via Landsarkivet for Sønderjylland, fandt tre daguerreotypier.

Der er tale om tre portrætter, et mandsportræt og to kvindeportrætter. Mandsportrættet kan formentlig identificeres som lensgreve Otto Didrik Schack (1810-1856) til grevskabet Schackenberg. Dels er den tynde passepartou i karton med den beigefarvede ramme typisk for 1840'erne, dels var O. D. Schack - ikke at forveksle med barnebarnet og den senere amtmand for Tønder Amt O. D. Schack - greve til Schackenberg fra 1814, indtil han døde i 1856, kun 46 år gammel. Endelig er der en slående lighed mellem daguerreotypiet og et portræt af O. D. Schack malet i Paris ca. 1850, som hænger på Schackenberg. Det gælder såvel skægget, øjnene som den lille karakteristiske hårhvirvel på den lidt høje tinning. Omvendt kan faren, Hans Schack, udelukkes, da han døde i 1814 kun 28 år gammel og længe før opfindelsen af daguerreotypiet. O. D. Schack havde heller ikke brødre, som kan komme på tale.

Daguerreotypierne var imidlertid i dårlig stand, og bl.a. var glasset på mandsportrættet knækket. Denne skade var meget alvorlig, da daguerreotypier er sårbare over for ilt, som oxiderer sølvpladen, så billedet langsomt, men sikkert forsvinder bag en mørk belægning, der ikke kan fjernes, uden billedet går helt eller delvist tabt. Derfor kan man også efter Nationalmuseets konservering af mandsportrættet se den sorte misfarvning, der følger mønsteret fra revnerne i glasset. I forbindelse med restaureringen af billedet fandt Nationalmuseets konservator på indersiden af bagkartonen et gråt/lyseblåt papir med teksten »Hamborg den 1[?] Maj [?] 1846«, hvad der formentlig kan betragtes som en rimelig præcis datering af billedet. Hamborg og Vandsbeck var i disse år et fotografisk centrum, og det er ikke utænkeligt, at O. D. Schack har benyttet et besøg i Hamborg til at lade sig fotografere. Der er dog også den mulighed, at O. D.

Daguerreotypi af kvinde, der formentlig kan identificeres som Frederikke Schack født v. Krogh (1823-1852). Daguerreotypiet måler 11x12 cm. Frederikke Schack blev gift med O.D. Schack i 1842, men døde i 1852 i barsels-seng fem dage efter at have født Hans Schack. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Schack har benyttet sig af tandlæge og dageurreotypist Johann Christian Friedrich Besser fra Flensborg, da denne besøgte Tønder i juni 1846. I givet fald kan datoen på papiret være salgsdatoen på emballagen fra fotografisk materiale, som Besser har indkøbt i Hamborg.

Hvis man fastholder, at identifikationen af mandsporrettet er korrekt, så må de to kvindeportrætter nødvendigvis have en tæt relation til O. D. Schack. Her kan der være god grund til at pege på hans første hustru Frederikke Rosine Juliane von Krogh (1823-1852) og hans anden hustru Johanne Christiane Cornelia von Krogh (1825-1910) begge døtre af amtmanden over Tønder Amt Frederik Christian v. Krogh. Ægteskaberne

med de to søstre blev korte og endte begge tragisk. O. D. Schack giftede sig først med Frederikke v. Krogh i 1842, men efter ti års ægteskab døde hun i 1852 i barselssengen, fem dage efter at have født parrets eneste barn, sønnen Hans Schack. Herefter var O. D. Schack enkemand i $3\frac{1}{2}$ år, til han i 1856 giftede sig med svigerinden Johanne v. Krogh. Dette ægteskab blev særdeles kortvarigt og endte brat, da O. D. Schack døde kun seks uger efter brylluppet. Schackfamilien på Schackenborg var i 1840'erne og 1850'erne derfor meget lille, og da der ikke var andre kvinder i den nærmeste familie på dette tidspunkt, må de to portrætter enten forestille O.D. Schacks første og anden hustru eller fjerne slægt-

ninge. Da det sidste næppe er sandsynlig, når man tager prisen for et daguerreotypi i betragtning, må de to ukendte kvindeporthæfter formentlig forestille en af de to hustruer eller dem begge.

Heldigvis har vi på Schackenborg et ungdomsportræt af Frederikke Schack iført en lys krinoline med blottede skuldre. Ansigtet er her ungdommeligt med fyldige kindben, en lille kløft på hagen og en glat halvlang frisure med midterskilning. Det mørke hår er på begge sider af hovedet sat op i »puder«, der lige netop dækker ørerne, som det var på mode i 1850'erne. Ser vi på det ene af de to ukendte kvindeporthæfter, så møder vi her en smuk ung kvinde. Ansigtstrækket er rundt, knap så ungdommeligt, men med mere karakter- og et mere bestemt viljefast blik, end det ses på maleriet. Det noget stive udtryk skal vi næppe lægge noget i. Det skyldes formentlig den lange eksponeringstid, der i bogstaveligste forstand gjorde det nødvendigt »at holde masken«. Det mørke hår er som på maleriet med midterskilning og redt op på begge sider af hovedet. Påklædningen er her en mørk kjole med hvide kniplingsbesætninger på krave, bryst og ærmer. Daguerreotypiet er monteret forsænket med en kant, der får billedet til at fremstå ottekantet, hvad der daterer billedet til 1850'erne. I forbindelse med konserveringen fandt man på bagsidens nederste kant på venstre side stemplet »K Schol« og i højre side »Berlin«. Der gives næppe noget endegyldigt bevis, men omstændighederne taget i betragtning og den slående lighed med maleriet på Schackenborg tyder på, at den ukendte kvinde på daguerreotypiet er Frederikke Schack født v. Krogh. I givet fald må billedet være taget omkring 1850-51, da der ikke er synlige spor af graviditet.

Hvem er så den ukendte kvinde på det tredje daguerreotypi. Billedet er her

monteret under en tynd lys karton med en ottekantet billedåbning, som peger på 1840'erne. Omvendt peger frisuren med midterskilning og håret redt op lige over ørene snarere på 1850'erne. Derfor er kvinden heller ikke den samme, som på det foregående kvindeporthæfte, hvad der også understreges af den manglende kløft på hagen. På venstre hånds pegefinger ses en ring muligvis vielsesringen. Kjolen er mørk formentlig sort. På begge hånder og halsen bærer hun sorte bånd. Det »punctum«, som man først og fremmest bemærker, er imidlertid kvindens ansigtsudtryk. Her er absolut ingen glæde at spore endsige et viljestærkt blik. Snarere tyder de små trækninger under øjnene og især under det højre snarere på det modsatte. Fastholder man, at daguerreotypierne må være portrætter af Schackfamiliens medlemmer, så er der stor sandsynlighed for, at kvinden er Johanne f. v. Krogh. I givet fald må billedet være taget kort tid efter O. D. Schacks død i 1856.

Det er meget lidt, vi kender til O. D. Schack og hans to hustruer. Barnebarnet af samme navn skriver således i bogen »Grænsesind«, at det eneste som bedsteforældrene efterlod var nogle møbler, billeder, breve og en del albums fra deres rejser. Selv om dette skærpede O. D. Schacks interesse for bedsteforældrene, så var det begrænset, hvad han kunne tilføje af streger til portrættet af parret. Bedstefaren voksede op på Sjælland og kom først i 1840 til Schackenborg, som han og Frederikke Schack tilsyneladende aldrig fik noget særligt nært forhold til. De var mere eller mindre konstant på rejse, og Schackenborg var efter O. D. Schacks udsagn snarere et hotel eller »Sommerfrische«, som de benyttede, når de ikke var på rejse. Bedsteforældrenes sind var lyst og let, men det fælles samliv blev kort. Efter at bedstefaren O. D. Schacks døde flyttede Johanne Schack i

Daguerreotypi af kvinde formentlig Johanne Schack født v. Krogh (1825-1910). Johanne Schack blev gift med O.D. Schack 3 1/2 år efter søsterens død, men ægteskabet sluttede brat, da O.D. Schack døde kun seks uger efter brylluppet. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

1861 til Kiel-Dünsternbrook, hvorefter Schackenborg atter stod tomt, indtil Hans Schack flyttede ind i 1875.

Med de tre små daguerreotypier er der ikke blot sat ansigter på tre af Schack-familiens medlemmer. Sætter man dem op for øjet, så er de også smukke prismen til slægtens tragiske skæbne i 1800-tallet, som gennem mere end et halvt århundrede var præget af tidligt dødsfald på såvel sværd- som spindesiden. Uden velvillig støtte fra H. P. Hanssens Mindefond havde det ikke været muligt at få foretaget den restaurering, der var nødvendig for at sikre de tre daguerreotypier for eftertiden. Siden er der dukket yderligere fem daguerreotypier op i den meget omfattende billedsamling fra Schackenborg. Forhåbentlig vil det i nær

fremtid blive muligt at skaffe midler til restaureringen, der kan sikre bevaringen af disse smukke perler.

Litteratur

Peter Kr. Iversen: »Schack'ernes virke i Sønderjylland« Sønderjysk Månedsskrift 1993, s. 171-181.

Inger Lauridsen: »Schack-slægten på Schackenborg« Sønderjysk Månedsskrift 1997, s. 77-88.

Bjørn Ochsner: »Fotografiet i Danmark 1840-1940. En kulturhistorisk billedbog« København 1974.

Otto Didrik Schack: »Grænsesind« Tønder 1970.

Steen, Uwe: »Die anfänge der Photographie in Schleswig-Holstein (1839-1848)« i: Nordelbingen 56, 1987, s. 101-150.

»Greverne og Friherreerne Schack af Schackenborg« Danmarks Adels Aarbog 1932.

Det sker – på nordslesvigske museer

Udstilling om Grønland

Skærbæk Museum viser i sommeren 1999 en udstilling om Grønland.

Udstillingen koncentrerer sig om den traditionelle fangerkultur, de store opdagelsesrejser omkring 1900 og postbefordringen mellem Grønland og Danmark, suppleret med bl.a. malerier og grafik af grønlandske kunstnere.

Man vil bl.a. kunne se en kajak med vandtæt mandsdragt, harpuner og gevær, en hundeslæde med forspand samt diverse fangstredskaber, fangstdyrene (udstoppede eksemplarer, skind og kranier), grønlandske dragter, legetøj og kunsthåndværk samt skulpturer og billedkunst af bl.a. Hans Lyngé, Alibak Johansen, Kåle Rosing og Simon Kristoffersen.

De store opdagelsesrejser, der kortlagde Grønland omkring 1900, domineredes af mænd som Mylius Erichsen, Knud Rasmussen, Peter Freuchen, Ejner Mikkelsen og Lauge Koch samt nordmanden Fritjof Nansen (der som den første krydsede indlandsisen) og amerikaneren Robert Peary (der nåede Nordpolen 1909). Denne periode belyses gennem billeder, bøger og kort.

Endelig belyser en spændende samling frimærker, breve og andre forsendelser postbefordringen mellem Grønland og Danmark ca. 1930-1950.

Blandt de øvrige genstande, som udstillingen rummer, kan nævnes et af de ældste billeder, der findes af grønlændere - et originalt farvelagt træsnit fra ca. 1680 - to Grønlandskort fra 1700-tallet, træsnit af Aron fra Kangeq og udkast til

monumenter for Mylius Erichsen og Knud Rasmussen.

Desuden vil man naturligvis også kunne se museets faste udstilling om hvalfangsten i Ishavet og de grønlandske farvande i 1700-tallet.

Træskulptøren Fr. Grube har til udstillingen skabt en skulptur af en grønlænder, der opstilles i museets have.

Udstillingen er åben mandag-fredag kl. 10-17 samt den første weekend i hver måned kl. 14-17. Den varer til 27. august, hvorefter den afløses af en kunstudstilling.

- Museet på Sønderborg Slot**
Permanent udstilling med tre nyopstillede håndværksudstillinger.
10. juni - 10. juli: **Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Kunstsymposium med danske og tyske kunstnere.
- Indtil 3. okt.: **Tønder Museum**
Møntskatten fra Sdr. Vollum. Uddeponering fra Nationalmuseet.
- Indtil sept.: **Tønder Museum**
Kniplingsarbejder og -redskaber og gaver til Tønder Museum 1997 og 1998.
- Indtil dec.: **Tønder Museums** samling af smykker.
- Indtil 28. aug.: **Sønderjyllands Kunstmuseum**
»Facetter af nordeuropæisk kunst«.
- Indtil 31. dec.: **Drøhses Hus, Tønder**
Div. kniplingsudstillinger.
- Indtil 29. aug.: **Højer Mølle og Marskmuseum**
Hvalfangerfærd - Marskboernes rejser mod nord.
19. juni - 30. aug.: **Museet Holmen**
Middelalder på museet. Udstilling om klostervæsen og dagligliv på Vesteregnet.
- Indtil 27. aug.: **Skærbæk Museum**
Udstilling om Grønland.
- Indtil 29. aug.: **Aabenraa Museum**
Udstilling om havepavilloner.
- Indtil 31. dec.: **Midtsønderjyllands Museum**
Raritetskabinetet.
- Indtil 31. dec.: **Midtsønderjyllands Museum**
Fossiler fra Palæozoikum.
- Indtil 22. aug.: **Haderslev Museum**
Klædedragt mellem Kongeåen og Ejderen 1780-1870. Arr. i samarbejde med Landsforeningen af danske Folkedansere.

Eksportvognmænd

Troels Rasmussen: »Sådan kørte man dengang«. Glimt og erindringer fra de danske eksportvognmænds historie. Institut for Grænseregionsforskning 1998. 232. sider. Forhandles gennem FDE, Padborg, tlf. 74 67 12 33 Pris: 275 kr.

I dag hører erhvervet som eksportvognmand til et af de større i Danmark, ligesom tilfældet er i resten af Europa. Det er der f.eks. rige muligheder for at forvise sig om, hvis man ved en fejltagelse har forvildet sig ud på motorvejen fra grænsen og sydpå søndag aften, når lastbilkørslen på de tyske motorveje gives fri.

I Danmark begyndte det vistnok med slagteraffald fra Sønderjylland og fisk fra Esbjerg engang i begyndelsen af 1920'erne. Først til Hamburg og siden også til Berlin. Det var en lang tur. Der var endnu på dette tidspunkt vejstykker, der kun havde grusbelægning. Hastigheden var lav og typisk ikke over 50 km/t, og man skulle kalkulere med utallige punkteringer. Endnu i 1930'erne kunne man derfor regne med en gennemsnitshastighed på ikke højere end maksimalt 25 km/t på eksportturerne. Motorkraften var ganske ringe - fra 20 hk og opefter - og med to anhangere kunne det knibe at komme op ad bakkerne. Og gik man først i stå, var risikoen for, at vogntoget ville kure ned igen, stor. Andenchaufføren måtte derfor sidde parat til at springe ud og lægge træklodser under hjulene.

Det er blot nogle af de mange interessante detaljer om hverdagen for eksportvognmænd og deres chauffører, som Troels Rasmussen fortæller i bogen om eksportvognmændenes historie udsendt i anledningen af, at det er 50 år siden, at Foreningen af Danske Eksportvognmænd blev dannet på en stiftende generalforsamling i Fredericia. Bogen er da også udgivet af denne sammenslutning, men er i øvrigt blevet til på Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa, antagelig fordi eksportvognmændenes historie i særlig grad er knyttet til Sønderjylland. Faktisk var det først efter Anden Verdenskrig, at vognmænd i det øvrige land også begyndte at køre eksport i større stil.

Det begyndte med ferskvarer fra landbruget og fisk til særlig Tyskland, og bilerne overgik hurtigt en betydelig markedsandel fra jernbanerne. Det fortsatte under besættelsen, hvor tyskerne sørgede for benzin og dæk til flere hundrede danske lastbiler, så de kunne fortsætte med at forsyne det tyske marked og i øvrigt bringe varer til værnemagten med tilbage som returgods. Disse lastbiler var der, som en chauffør bemærkede, mærkeligt nok ingen, der forsøgte at sabotere. Fra 1960'erne ekspanderede forretningerne til resten af Europa, samtidig med at lastbilerne også begyndte at sætte sig på importen af industriprodukter. I løbet af kort tid mistede de statslige og ineffektive europæiske jernbaneforvaltninger den dominans, de ellers havde haft helt frem til omkring 1970 i både indenlandsk, men især international landværts godstransport. Som det rigtigt konstateres i bogen, er jernbanerne nu ikke længere noget alternativ, men højest et supplement til lastbilerne. Desværre kommer bogen kun i mindre grad ind på den problemstilling, ligesom den stort set heller ikke berører spørgsmålet om forholdet til kunderne.

Bogen kan ses som en fortsættelse af et jubilæumsskrift, der udkom ved vognmandsforeningens 40-års jubilæum. Med denne bog har sigtet været at give et indblik i *vognmændenes* dagligdag, og det er da også lykkedes med gengivelse af en lang række billeder og uddrag af indsamlede erindringer fra *chaufførernes* dagligdag. Disse glimt giver på mange måder et letlæst og spændende indblik i dagligdagen, især før Anden Verdenskrig.

Alligevel forekommer det at være et noget ufuldstændigt og temmelig idylliserende billede, der fremkommer. Til dagligdagen hører f.eks. også problemer med trafik(u)sikkerhed, der kun sporadisk skitseres, og miljø i bred forstand, familieliv, fagforeninger samt forholdet til kunder og myndigheder og mellem vognmændene og chaufførerne indbyrdes. Snapshots'ene fra dagligdagen er nok sat ind i en vis samfundsmæssig sammenhæng, men desværre er bogen som renset for tal. Som læser savner man derfor en vurdering af erindringerens udsagnskraft og påstande samt i

det hele taget en kritisk og mere systematiserende indfaldsvinkel til emnet.

Steen Ousager

Med tryk på Haderslev

Anmeldelse: Oluf Holm Winther: Med tryk på Haderslev ind i det næste årtusinde. Haderslev, 1998. 98 s. Pris: 125 kr.

I anledning af firmaet Haderslev Tryk & Kopis 100-års jubilæum har man udsendt en lille bog, der dels byder på en ørkenvandring gennem bogtrykningens historie som sådan, dels lidt spredte og til dels forkerte oplysninger om trykningens historie i Haderslev, nogle spredte træk af det nævnte firmas forgængers historie samt lidt reklamesnak om firmaets fortræffeligheder til slut. Den lidt for smarte titel lod ane noget i den retning. Lad det være sagt med det samme: Dette er ikke nogen god bog.

Forfatteren er uden for enhver tvivl meget entusiastisk, og han ved tydeligvis en masse om bogtryk, men han kan simpelthen ikke skrive, og han savner aldeles forudsætningerne for at kunne sætte sin viden ind i en større historisk sammenhæng, således som det åbenbart er ambitionen. Haderslev Byhistoriske Arkiv, der står som medudgiver af denne bog, har ladet forfatteren fuldstændig i stikken; end ikke en nogenlunde grundig korrektur har man tilbudt, og man har da slet ikke forsøgt at henvise forfatteren til litteratur, som han - og dermed læseren - kunne have haft glæde og gavn af, så de mest meningsforstyrende sproglige fejl og utallige faktuelle misforståelser havde kunnet undgås.

Haderslev Byhistoriske Arkiv har ikke megen ære af dette værk. Det mindste, man kan forlange, er, at man fra professionel side havde forsøgt at vejlede den tydeligvis meget entusiastiske forfatter både fagligt og sprogligt. Forfatteren ved en masse om bogtryk. Det kan der ikke herske tvivl om, men han ved ikke meget om historie, og han kan slet ikke skrive.

René Rasmussen

Højer sogns og flækkes historie

Claus Christian Rolfs: »Højer sogns og flækkes historie.« Højer 1998. Oversættelse Mette Bossen, Folmer Christiansen og Herbert Matzen. Pris: 225 kr.

Enhver, som beskæftiger sig med Højer sogns og flækkes historie, kender Claus Chr. Rolfs' bog »Die Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer«, der udkom i 1926 kort tid efter

forfatterens uventede død. De godt 600 sider havde alt det, som en god lokalhistorie i 1920'erne skulle indeholde, fra Arilds tid til omkring århundredskiftet, med en historie om et fjendtligt luftskib »Viktoria Luise«, over Højer i 1916 fra den nyeste tid. Tyngden i bogen er dog tiden indtil midten af 1800. Emnemæssigt er spredningen stor, fra sognets navn, kirkeliv, skolevæsen, fattigvæsen og kommunistyre til emner som stormfloder, postvæsen, handel og håndværk samt landbruget for blot at nævne nogle få. Afslutningsvis får vi også præsenteret enkeltstående begivenheder som en familiefest med sørgelig afslutning og kulturhistoriske emner som bl.a. bryllupsskikke for til sidst at runde af med kapitel 30 »andre bemærkelsesværdige hændelser«.

Bogen har imidlertid gennem mange år været vanskeligt tilgængelig. Den er for længst udsolgt og yderst vanskelig at skaffe antikvarisk. Endvidere har de ikke-tyskkyndige lokalhistorisk interesserede være afskåret fra at stifte nærmere bekendtskab med bogen. Det forhold har Højeregns lokalhistoriske Forening nu rådet bod på med en oversættelse og nyudgivelse af Claus Rolfs' bog. Det er blevet en smuk bog, prydet af Dan Thuesens maleri, der bestemt ikke gør vestegnen barsk og fattig. Desværre har udgiverne ikke fulgt stilen op ved at illustrere bogen, da Claus Rolfs bestemt ikke leflede for læserne med billedmættede sider. Dermed havde udgiverne samtidig haft mulighed for at supplere den lokalhistoriske fortælling med billedtekster, der fortsætter, hvor brødteksten slap.

Den oprindelige udgave havde et stikordsregister på ikke mindre end 60 sider. Dette har udgiverne valgt at opdele i henholdsvis et personregister og et sags- og stedregister. Den fornyelse kan der tales for og imod, men det ændrer ikke ved den omstændighed, at registrene er et godt arbejdsredskab for de mange, som bruger bogen som opslagsværk.

Nu foreligger bogen i en dansk udgave, men den røber også sit tidsmæssige ophav på godt og ondt. Det lokalhistoriske perspektiv er siden 1960'erne rykket markant med nye emner og synsvinkler. I det perspektiv er bogen også en retningspil for det fremtidige arbejde med lokalhistorien i Højer, som vil blive nyttig, når Højeregns lokalhistoriske Forening har lagt det store prisværdige oversætterarbejde bag sig og skal søge nye projekter.

kf

Grus - en sønderjysk eksportvare

Bagsiden
om
forsiden

Når diverse erhvervs- og turistråd ynder at tale om, at man skal »sælge Sønderjylland til udlandet«, mener de det, så vidt jeg ved, ikke rent bogstaveligt. Imidlertid har vi rent faktisk i nogle årtier stille og roligt læstet en del af landsdelen på biler og kørt den til Tyskland, og Sønderjylland er dermed blevet mindre, om ikke i længden og bredden, så i højden. Det handler om grus.

I århundreder har de omfattende grusaflejringer lige vest for israndslinien ikke været betragtet som nogen synderlig rigdom. Fra et landbrugsmæssigt synspunkt var det grovkornede grus, der findes i så rigt mål i det strøg, hvor nu motorvejen skiller det østlige fra det vestlige Sønderjylland, den usleste jordbund, man kendte, da den hverken kunne holde ordentligt på vand eller næringsstoffer.

En afgørende ændring indtrådte først med 1800-tallets vejbyggerier, hvor der i større omfang blev brug for skærver, ral og grus til vejbelægninger. Da den sønderjyske jernbane netop var lagt i det grus- og stenrige strøg, var mulighederne for en udvinding til stede. Ved Rødekro begyndte man i 1890'erne, og ved Padborg opstod »Nørre Smedeby Skærfabrik«, der i mellemkrigstiden blev sognets næststørste arbejdsplads, kun overgået af banegården.

Efter Anden Verdenskrig er efterspørgslen steget voldsomt som følge af betonbyggeriets sejrsgang. Den traditionsrige tegl er ikke fortrængt helt, men betonen har overtaget rollen som vigtigste byggemateriale, og dermed er behovet for sand og grus blevet langt større end før. Det har kunnet ses i Sønderjylland. De kratere, der fra Vojens og ned

mod Kruså kanter jernbane og motorvej, er blevet større.

De sønderjyske grusgrave har imidlertid ikke kun skullet tilfredsstillende efterspørgsel fra landsdelen selv og dele af det øvrige Danmark. I Tyskland havde krigens ødelæggelser og det tyske Wirtschaftswunder ved forenede kræfter skabt et særligt omfattende byggebehov efter krigen. Samtidig havde krigen givet den tekniske udvikling et skub fremad, så man fra 1950'erne fik lastbiler, der kunne laste 20-30 tons i stedet for de 8-10 tons, som man kendte før krigen.

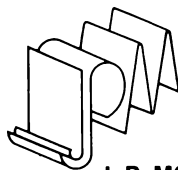
I løbet af 1950'erne kom der derfor gang i en omfattende eksport af sand, sten og grus fra især Sønderjylland til de nordtyske byggepladser, veje og betonbyggerier. Endnu i 1950 var der kun tale om ganske få tusinde tons, men i 1959 var eksporten af grus, sand og skærver oppe på mere end én million tons, og i 1966 passerede man to millioner tons. Højdepunktet nåedes i 1971 og 1972, hvor der årligt eksporteredes mere end 3,6 millioner tons grus, sand og skærver, heraf alene næsten tre millioner tons grus. Målt i tons var grus i disse år Danmarks suverænt største eksportartikel. Omkring halvdelen af disse mængder gik ud af landet pr. bil. I de år, hvor eksporten var størst, drejede det sig om mindst 50-100.000 vogntog om året!

Med oliekrisens komme faldt eksporten af sand, sten og grus ret hurtigt til ca. to millioner tons om året, hvor den stabiliserede sig. Da der samtidig kom gang i en eksport af olie og gas, er sand, sten og grus ikke længere landets største eksportartikel, målt i tons.

cpr

TRYKKERGAARDEN

HUMLEHAVEN · SKIBBROGADE 5 · 6200 AABENRAA · 74 62 63 66

J. P. MØLLER
BOGBINDERI A/S
CHRISTIANSFELDVEJ 70
DK-6100 HADERSLEV
TELEFON 74 52 13 61

WINDS BOGTRYKKERI A/S

Gravene 12 . 6100 Haderslev . Tlf. 7452 2231

Apotekergade 4 · Haderslev
Tlf. 74 52 27 03

NCC RASMUSSEN & SCHIØTZ

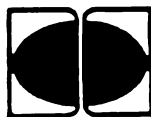
NCC Rasmussen & Schiøtz Byg A/S
Elvej 2 A – 6000 Kolding
Telefon 79 31 66 00 · Fax 79 31 66 66

P.J.SCHMIDT A/S VOJENS

SYDBANK

Fuglsang
*Den ka'
vi li' ..*

 carl c. biehl
6300 Graasten   6200 Aabenraa
Tlf. 74 65 10 16   Tlf. 74 62 35 26

**Thomsens
Boghandel**

STORT UDVALG I HÅNDBØGER

Storetorv 2 . 6200 Aabenraa . Tlf.: 74 62 37 20 / 74 62 22 29

POSTADRESSERET BLAD - ODENSE

••• Aktiv i grænselandet •••

Folkeafstemningen i 1920 delte Sønderjylland ved Skelbækken. To nationale mindretal opstod, og anerkendelse af disse er en vigtig forudsætning for et godt samarbejde på tværs af landegrænsen.

Der hersker gode forhold mellem mindretals- og flertalsbefolkning, - men stadig er der forskel på dansk og tysk. Ca. 50.000 sydslesvigere ønsker at leve som danske i det tyske samfund. En af forudsætningerne for et aktivt dansk kulturelt og folkeligt liv i Sydslesvig er støtten fra Danmark. Den giver midler til drift af danske børnehaver og skoler - ungdoms- og kirkeligt arbejde - biblioteker og meget mere.

Den danske stat og Grænseforeningen yder og formidler denne støtte.

En stor medlemsskare i Grænseforeningen er det folkelige grundlag for, at dette fortsat kan ske.

**Bliv medlem
af GRÆNSE-
FORENINGEN**

»Det er Grænseforeningens formål at virke til støtte for danskheden i grænselandet - særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold«

Protector:

Hans Kongelige Højhed Prins Joachim

Årskontingentet varierer i lokalforeningerne omkring 100,- kr. For dette beløb får du fire gange om året bladet »GRÆNSEN«, - Grænseforeningens smukke årbog samt indflydelse på det lokale arbejde i din egen kreds.

Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure: Postboks 1530, Peder Skrams Gade 5, 1020 Kbh. K. Tlf. 33 11 30 63 eller hos den lokale formand.

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højr
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 61 91

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

